

ÖZBEKİSTAN'DA ÖLÜM ÂDETLERİ

Hüseyin BAYDEMİR*

ÖZET

Bu makalede, Özbekistan'daki ölüm âdetleri yer almaktadır. İlk önce ölüm, can ve ruh ile ilgili düşünceler ele alınmıştır. Daha sonra ölüm anı, ölünün yıkanması, ölünün kefenlenmesi, taziye ve ölü yemeği, yas tutma gibi alt başlıklara yer verilmiştir.

Özbekistan'da ölümle ilgili âdetler çoğunlukla İslam dininin esaslarına uygun olmakla birlikte, İslam öncesi döneme ait uygulama ve inanışlara da rastlanmaktadır. Bu coğrafyada yaşayan farklı etnik grupların ve Türk boylarının ölüm âdetleri arasında bazı farklılıklar vardır. Makalede bu farklılıklara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, ölüm, ruh, cenaze töreni, taziye, yas.

THE FUNERAL RITES IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This essay is about the funeral rites in Uzbekistan. The first part includes a consideration of ideas on death, life and spirit. And afterwards the moment of death, the washing and shrouding of the deceased, the meal and condolence ceremonies, and the mourning after the deceased are dealt with in successive headings.

Ceremonies and customs regarding death in Uzbekistan are generally practiced within the traditions

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, baydemir25@mynet.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

of Islam nevertheless there are also some traditions adopted from pre-Islamic periods. There are also many differences between the death traditions among the various races and even among those of different Turkish clans living on this geography. Besides, this study also provides information on these traditional variations.

Key Words: Uzbekistan, death, spirit, funeral rites, condolence, mourning.

Giriş

Özbekistan, tarih boyunca farklı kültürlerin bulunduğu bir coğrafyada bulunmaktadır. Taşkent, Buhara, Semerkant, Harezm ve Fergana vadisinde yer alan tarihî şehirler, yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlerin beşiği olmuştur. Ülkenin her tarafında ve her alanda, asırların getirdiği bu çok zengin kültürel mirasın izleri dikkat çekmektedir. Ülke genelinde ölümle ilgili uygulama ve inanışlarda da, bu tarihi kültür dairelerinin her birinden izler bulunmaktadır. Özbekistan çok farklı etnik grupların ve Türk boylarının yaşadığı bir sahadır. Bu yüzden makalede sadece Özbek Türklerinin ölüm âdetleri ele alınmamıştır. Özbekistan sınırları içerisinde ölüm âdetlerindeki zenginlik ve çeşitlilik ortaya çıksın diye uygulama ve inanışların diğer boylardaki karşılığından da yer yer örnekler verilmiştir.

1. Ölüm, Can ve Ruh ile İlgili Tasavvurlar

Özbekistan'da, beden, can ve ruh olmak üzere insanın üç kısımdan oluştuğuna dair inanç yaygındır. Beden, can ve ruh ile canlıdır. İnsan ölünce bedeni çürür ve toprak olur. Can, semaya doğru uçup gider. “Ruh ise bedeni terk ettikten sonra kuş ya da başka bir canlı suretinde sık sık geri döner.” (Aşırov 2002: 70)

Nemengan vilayeti ve çevresindeki inanışa göre can, insan vücudundan siyah, koyu duman ya da buhara benzer bir biçimde çıkıp gitmektedir. Onu kimse göremez. Fakat kalp gözü açık olan insanlar görebilirler. Yaygın olan bir inanışa göre de can, insan vücudundan güvercin, kelebek, pervâne şeklinde uçup gitmektedir. (Aşırov 2007: 106) “Bu kuş (ruh) uçarak arş-ı alâya varmakta, orada onu ecir ve mükâfat beklemektedir.” (Nasriddinov 1996: 11) Halk arasında yaygın olan bir başka inanış daha vardır ki buna göre de can, insanın kanındadır. Nitekim Özbekler arasında “Kan çıktı, can çıktı” sözü çok yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. (Aşırov 2007: 106)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Nasriddinov, Özbek inanışlarında ruhun geri dönüşüyle ilgili olarak Snesev'den şu bilgiyi aktarır: "Ruh, kuş ve hayvan biçiminde gelerek yakınlarından haber alır. Hatta insan biçiminde bile geri gelebilir." Kaşgaderya vilayetinde yaşayan Özbeklere göre, ölen kişinin ruhu öbür dünyada da bu dünyada da yaşamaktadır. Ruh, yerde, yani insanlar arasında daima hazır bulunmaktadır. (Nasriddinov 1996: 12)

Harezmi ve çevresinde öldü yerine *kaytış boldi* (döndü), *kurtardı*, *sıçradı* gibi sözler kullanılır. (Babacanov 1997: 57) Fergana Vadisi'nde birisi öldüğünde *Kaytış kıldı* (dönüş yaptı, döndü) denilmektedir. Bütün bu ifadeler, ruhun öbür dünyada yaşamaya devam etmekte olduğu inancından kaynaklanmaktadır.

Özbekistan'da, mezarlıkların yerleşim yerlerinden uzakta olmasına dikkat edilir. Çünkü halk nezdinde kabristan ve ziyaretgâhlar ölü ruhlarının toplandığı yer olarak kabul edilmektedir. Kabristan veya bir evliyanın kabri yakınlarına ev inşa edilecek olsa, rahatsız edilen ruhların bu evde yaşayan insanlara, özellikle çocuklara zarar vereceğinden, aile bireylerinin hastalanacağından korkulur. Halk inanışına göre ruhların zararı, evdeki insanlardan birinin hastalanması veya bahtsız bir hadiseye duçar olması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Özbekistan'ın birçok yerinde *is çıkarma* olarak bilinen bir uygulama vardır. Yağ, tavada yanıcaya kadar kızdırılır ve yanmış yağın kokusundan ölülerin ruhlarının istifade edeceğine inanılır. Aslında bu doğrudan ata kültürüyle ilgili genel bir uygulamadır. Fakat yakın zamanlarda ölmüş olan akrabaların ruhları için de *is çıkarma* merasimi yapıldığı için, burada bu uygulamadan bahsetmeyi gerekli gördük. Özbeklerin çok yoğun olarak yaşadıkları Kırgızistan'ın Oş vilayetinin Karasuv kasabasına bağlı Uygurkışlak'ta yeni ev yapmak isteyenler, eski evi yıkmadan önce, mahallenin bütün erkeklerini eve davet ederler. Kur'an-ı Kerim okunur ve bu evde yaşamış bütün ölülerin ruhları için dua edilir. Misafirlere pilav ikram edilir. Daha önce bu evde yaşayıp da ölmüş olan akrabaların ruhları için *is çıkarma* merasimi yapılır. Böylece ev sahibi, yeni ev kurmak için akrabalarının ruhlarından sembolik manada izin almış olur. Aynı adet Pamir Taciklerinde de vardır. Eğer birisi bu âdete uymadan yeni bir ev yaparsa, evi kuran ustanın bir yıl içinde öleceğine inanılmaktadır. Hatta inanışa göre ev sahibinin oğlu veya yakın akrabalarından biri de ölebilir. Bu âdet, Fergana Vadisi Özbekleri arasında da yaygındır. Ancak, Özbekler bu merasimi yeni eve taşınacakları gün yaparlar. (Aşırov 2007: 162) Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbekler ve Taşkent Özbekleri, çarşamba günleri ölmüşlerin ruhları için *is çıkarırlar*. Fakat halk arasında daha yaygın olan inanışa göre, ölen kişilerin ruhları belli

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

zamanlarda, özellikle perşembe günleri, kendi evlerine teşrif ederler. Bu gün is çıkarılırsa, ölmüşlerin ruhları için yemek pişirilirse, Kur’ân-ı Kerim okuyup dua edilirse eve gelen ruh/ruhlar şad olacaktır. Bunlar yapılmazsa ruh huzursuz olacak ve bu evde yaşayan bireylerden birine zarar verecektir. Yine halk inanışına göre, bu dünyada hiç yakın akrabası olmayan ölmüş bir kadının ruhu, aç kaldığında hemen kötü bir ruha dönüşür ve yaşayanlara zarar verir. Taşkent’te yaşayan Özbeklere göre, eğer bir kişi kargış almışsa veya nikâhsız bir anneden doğmuşsa, öldükten sonra bunların ruhlarına is çıkarma veya duanın hiçbir faydası olmaz. (Aşırov 2007: 205)

İs çıkarma geleneği, Özbekistan’ın her tarafında bilinmektedir. Özbeklerden başka, Tacikler, Tatarlar, Oğuzlar ve Karakalpaklarda da aynı uygulama mevcuttur.

İs çıkarma merasiminde dikkatimizi çeken en önemli olgu, ölümlerin ruhlarının da beslenebilir olduğu ve böylece onlara ikramda bulunarak yapılacak iş için izin alma tasavvurudur. Bu sayede, ölmüş akrabaların ruhlarından gelebilecek herhangi bir zarar bertaraf edilmiş olur. Muhtemelen yine aynı kaygıdan doğan başka bir uygulama daha dikkatimizi çekmektedir. Cenaze defnedildikten sonra ölü evinin ön cephesindeki duvara –bir adam boyu yükseklikte olacak şekilde ve başörtüsü ebadında – beyaz bir bez asılır. Ailenin bütün üyeleri, bütün akrabalar, cenazenin yıkandığı odada/kısımda toplanır, Kur’ân-ı Kerim okurlar. “Bu mekâna aile reisi tarafından lamba -veya mum-, bir kâse su ve ayva filizi konulur. Eskiden bu uygulama kırk gün boyunca devam ettiği halde, günümüzde, ölünün defnedildiği gün aynı anda kırk lamba yakılır.” (Aşırov 2007: 120) Böylece kırk günlük âdet cem edilmiş olur. İnanişâ göre, ölen kişinin ruhu, kırk gün boyunca, gece keleşbeği –halk arasında yaygın olan söyleyiş biçimiyle *ervah keleşbeğ*– suretinde kendi evine teşrif eder. Eve gelince, ilk önce evin ön cephesinde asılı beyaz bezin üzerine oturur. Ondan sonra, cenazenin yıkandığı odada yakılan lambayı görür ve uçarak oraya geçer. Burada ayva filizinin üzerine konulmuş olan pamuğun üzerine oturur. “*Merhumun ruhunun geri dönüp bu çöpün üzerinde oturarak kimlerin ağladığını gördüğüne inanılır.*” (Muratoğlu vd. 1996: 52) Su, merhumun ruhunun içmesi için konulmaktadır. Fergana vilayetine bağlı bazı bölgelerde, kâsedeki su, her gün Kur’ân tilâvetinden sonra yenilenir. “Riştan ve Soh Tacikleri, cenazenin yıkandığı odaya, cenaze yıkılırken kullanılmış olan güğümle su koyarlar.” (Aşırov 2002: 70) İs çıkarmada olduğu gibi bu uygulamanın temelinde de ruhun beslenebilir olduğu inancı yatmaktadır. Çünkü –yukarıda da belirtildiği gibi- aç kalan ruhun insanlara zarar verebileceği sanılmaktadır. Özbeklerde, ruhun, gıda maddelerinden istifade

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

etmesiyle ilgili bir başka inanışa göre de, “*merhumun ruhu kendisi için verilen ölü aşına gelir ve ondan yer.*” (Muratoğlu vd. 1996: 54)

Özbekler arasında yaygın olan inanışa göre, ölmüş olan akrabaların ruhları evin belli kısımlarını mesken edinirler. Yukarı Zereşan’da, evdeki ocaklar, ecdatların ruhlarının toplandığı yer olarak kabul edilir. Eskiden Harezm’de de ev ocağı, ecdatlar ruhuna saygıyı bildirmekteydi. Özbekistan’ın belli yerlerinde yaşayan Taciklerde evin direği, ecdatların ruhlarının yaşadığı yer olarak kabul edilmektedir. Fakat bölgede en yaygın olan inanış, ölmüş olan akrabaların ruhlarının eşığı mesken edinmiş olmalarıdır. Fergana vilayetinin bazı yerlerinde kimsesiz bir eve girerken eşikte selam vermek gerekir. Çünkü inanışa göre, daha önce bu evde yaşamış olan insanların ruhları ve iyilikle kötülükleri yazan melekler her daim eşikte hazır beklemektedirler. O yüzden selam vermeyen kişi zarar görebilir. Fergana Vadisi’nde yaşayan Kıpçaklarda da eşik, ecdatların ruhlarının yaşadığı mesken olarak kabul edilir. Ailenin ilk çocuğundan sonra doğan bebekler art arda ölürlerse, ilk çocuğu eşığın önüne getirip “Kardeşlerinin yaşamasını istiyor musun?” diye sorarlar. O ancak, kardeşlerinin yaşamasını istediğini bildirince serbest bırakılır. Böylece, ilk çocuğun, diğerlerinin yaşamasını istediğini ecdatların ruhlarına duyurmuş olurlar. Karakalpakistan, eskiden evde bir bebek öldüğünde onu mezarlığa defnetmez, evin eşığının altına gömerlermiş. Çünkü çocuğun ruhunun, evde yaşayanları türlü bela ve kazalardan koruyacağına dair kesin bir inanç söz konusudur. Fergana’ya bağlı Dağara kasabasında, bebeğin kesilen tırnakları eşığın altına gömülür. Öldükten sonra bu tırnakların, Deccal’a karşı sahibini koruyacağına inanılmaktadır. Semerkant’ta, gelin, eve ilk geldiği günün gecesi, yüzündeki beyaz duvağıyla eşikte durur ve daha önce bu evde yaşamış bütün ölülerin ruhlarına selam verir. (Aşırov 2007: 166-175)

Halk arasında, defin merasimine bağlı uygulamalar uygun bir biçimde yerine getirilmezse, ölen kişi öbür dünyada muhtaç olur diye yaygın bir inanış vardır. (Peyziyeva 2005: 64) “*Ölü evinde aynalar bir yıl boyunca ters çevrili olurlar. Aksi halde ölünün ruhunun geleceğine inanılır.*” (Muratoğlu vd. 1996: 54) Halk arasında yaygın olan bir başka inanışa göre de, kırkıncı günden sonra ölünün ruhu artık bu dünyayı tamamen terk eder.

Harezm’in bazı kasabalarında, bir evde art arda ölüm yaşandığında, geride kalanların uzun ömür sürmeleri için, ölüm olayı hangi odada gerçekleşmişse o odanın damının/çatısının iki kirisinin yerlerini birbirleriyle değiştirirler. Bazı kasabalarda tavandaki bütün kirislerin yerleri değiştirilir. (Aşırov 2007: 166) Ölüm olayının tekrar sadır etmemesi için Kaşgaderya vilayetinde alınan tedbirlerden

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

bazıları şunlardır: merhumun kabrinin başına iki tane sırık saplanır, ölü çıkan evin başköşesinden kapıya kadar urgan uzatılır, tandırın ağzına yağ sürülür, evin kapısının altına aba konulur. (Nasriddinov 1996: 66)

2. Ölüm Anı

Özbekler, hasta olan kişinin son anlarında evdeki ayna ve resimleri kaldırırlar. Kişinin öleceğini hissettikleri zaman evdeki yemek ve yiyecekler, kap kaçak dışarı çıkarılır veya üzerleri iyice örtülür. (Aşirov 2002: 68) Canın çıkması esnasında kan sıçrayıp bunları kirletebilir düşüncesi hâkimdir. Bu uygulama, ölüm meleği Azrail'in, can aldığı sırada insanı kestiğine dair halk tasavvuruna dayanmaktadır. (Nasriddinov 1996: 28)

Can çekişen insanın hırıldaması, konuşamaz hale gelmesine birçok yerde *şârşârag geldi* veya *gârgürä geldi* denilmektedir.

Can çekişmekte olan insanın iki yanında, baş veya göğüs hizasında, yakın akrabalarından iki kişi oturur. Kelime-i Şahadet getirtmeye çalışırlar. Kalan akrabaları ise, can korkmasın, ürkmesin diye ayrı bir odada hiç konuşmadan beklerler. Hamile kadınlar ve çocuklar dışarı çıkarılır. Böylece canın daha rahat bir biçimde çıkacağına inanılır. Ölüm döşeğinin iki yanında bekleyen –genellikle yaşlı- iki kişiden birisi, can çekişen kişinin ağzına pamukla su damlatır. (Aşirov 2002: 68)

Nemengan vilayeti, Kasansay kasabasında yaşayan Özbeklerde, ölmek üzere olan insanın son saniyelerinde başı ve omzuna elle hafifçe bastırılır. Maksat, canın kolay çıkmasını sağlamaktır. Can vermek üzere olan kişi, güneş ışığı almayan odaya yatırılır. (Aşirov 2007: 107) Aynı uygulamaya Kaşgaderya dolaylarında da rastlanır. (Nasriddinov 1996: 28)

Özbekistan'ın genelinde ölüye *mâyit*, *ölik*, *mürdä*, *cäsäd* denilmektedir. “Ölünün üzerine yatırıldığı döşeğe *rayca* denir.” (Babacanov 1997: 57) Çüst kasabasında, evde yatırılan ölünün altına reyhan veya yonca konulur. Taşkent ve çevresinde ölen kişi erkekse üzerine çapan örtülür. (Peyziyeva 2005: 65)

3. Ölünün Yıkanması

Özbekistan'da ölü yıkayan insanlara, Arapçada ölü yıkayan anlamında olan *gassal* denir. Gassal yerine *mürdeşoy* da denilmektedir. “Bunun yanında *yuvğıç* kelimesi de birçok yerde kullanılır. Kanibadem'de *sogi*, Fergana, Kokan ve dolaylarında *pâkçi*, vadinin diğer yerlerinde ise *yuvuvçi* denilmektedir. Tacikistan'ın Hoçent şehrinde yaşayan Özbekler *meddah* derler. Harezmi

dolaylarında *yuğuç*, *tāzālavç*, *alyāğuç* sözcükleri de aynı anlamda kullanılır.” (Babacanov 1997: 57)

Kaşgaderya (Nasriddinov 1996: 54), Buhara, Semerkant, Taşkent, Nurata, Karşı, Urganç, Hive, Mergilan, Nemengan ve Andican şehirlerinde profesyonel gassallar vardır. Onlara bu meslek babalarından intikal etmiştir. Gassallıkta ayrıca usta-çırak ilişkisi de mevcuttur. Harezm bölgesinde gassallar şehrin kenar mahallelerinde yaşarlar. Şehir halkı onlarla pek alışveriş yapmaz; çoğu kez normal komşuluk ilişkisi bile kurmazlar. Tacikistan’ın Hoçent şehrinde de gassallarla normal komşuluk ilişkileri pek kurulmaz. Onlardan kız alınmaz, kız verilmez. Gassallar kendi aralarında kız alış verişinde bulunurlar. Hatta onları düğünlerine ve benzeri eğlence törenlerine bile davet etmezler. Sadece bir yakınları öldüğünde onlarla irtibata geçerler. (Aşırov 2002: 68-69) Öyle ki eski zamanlarda gassallar pazar yerinde dolaşacak olsalar, başkalarına zarar vermemek için zil çalarak yürürlermiş. (Nasriddinov 1996: 54) Fergana vadisindeki kentlerde gassallar, şehir halkıyla iç içe yaşarlar. Komşuluk ilişkilerinde diğer meslek sahiplerinden ayrı tutulmazlar.

Gassalların kendilerine özgü elbiseleri bulunmamaktadır. “Fakat 1960’lı yıllara kadar Mergilan’daki gassallar kavak ağacından yapılmış kepeçleri bellerine asarak gezerlerdi.” (Aşırov 2007: 115) Böylece cenazesini yıkatmak isteyenler, onları bellerinde asılı bu kepeçlerden tanırlardı.

Yirminci asrın başlarında gassallar mahallî teşkilatlar kurarlar. Kendi aksakalları ve yönetmelikleri vardır. Birçok meslek erbabının piri olduğu gibi gassalların da piri Hz. Şahimerdan, yani Ali İbn Talib’dir. (Aşırov 2002: 69) Kaşgaderya’nın Kesbi köyündeki gassalların piri Mirhaydar Sultan’dır. (Nasriddinov 1996: 54)

Gassallar, ana-kız, kaynana-gelin, baba-oğul gibi ikişerli gruplar halinde çalışırlar. Suyu ısıtıp taşıma konusunda, onlara, ölen kişinin yakınlarından birisi yardım eder. Gassallar, ölüyü yıkarken ellerine kefen bezinden yapılmış, parmak kısımları ayrı olmayan, torbamsı eldivenler giyerler. “Snesarev’in verdiği bilgiye göre bazı bölgelerde gassalların giydiği eldivenler götürülüp kabristana atılır.” (Nasriddinov 1996: 57) Ölen kişi yaşlıysa, bu eldiveni hiç çocuğu olmayan kadınlardan birisi alır. Ölen kişi genç ise bu eldiven ölü sahibine bırakılır. Eskiden gassallara ölen kişinin elbiseleri verildiği halde, günümüzde tamamen yeni elbiseler satın alınarak hediye edilmektedir. Nemengan vilayetine bağlı Kasansay kasabasında, evden çıkan ölü tek olsun diye gassallara tek elbiseler verilir. (Aşırov 2007: 116-117) Cenazeyi yıkayanlara verilen giysiler, öbür dünyada merhumun işine yarayacak diye bir halk inancı vardır. “Öbür dünyada

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

işine yarayacağına yönelik inanıştan dolayı yeni elbiseler içine bir takım da merhumun giydiği elbiselerden konur.” (Peyziyeva 2005: 69)

Fergana Vadisi’nde, ölünün yıkanacağı suya, cennet kokusu бүрүсүн düşüncesiyle reyhan veya çok nadir bulunan aspir¹ gülü katılır. (Aşırov 2007: 114)

Kaşgaderya dolaylarında, bir tutam pamuk ateşe tutulup kazanda ısınmakta olan suya atılır. Daha sonra suyun ısıtıldığı ocağın taşları parçalanır. (Nasriddinov 1996: 56, 62)

Üzerinde cenaze yıkanılan tahtaya Kıpçaklarda *yuvuska*, Oğuzlarda *yuska* veya *sertahta* denilir. (Babacanov 1997: 57) Cenaze yıkamada, daha önce hiç işletilmemiş yeni bir ibriğin kullanılmasına özen gösterilir. Mergilan vilayetinde ibrik yerine kavak ağacından yapılmış kepçe kullanılır.

Kaşgaderya’da yaşayan Özbekler, Mangıt, Karluk ve Kongıratlar (Nasriddinov 1996: 53), Fergana Vadisi’nde yaşayan Kıpçaklar, cenazelerini yıkatmak için yabancı gassal çağırılmazlar. Ölünün en yakın akrabaları, yıkama, kefenleme ve kabre koyma işlemlerini kendileri yaparlar. Aynı uygulama Fergana’da yaşayan Oğuzlarda da mevcuttur. Onlarda da bütün işleri ölünün yakın akrabaları yaparlar. Riştan’da, ölünün yıkandığı yerde üzerlik otu yakılır. (Aşırov 2007: 114-117) Tütsü yöntemiyle kötü ruhların uzaklaştırılması sağlanmış olur. Fergana Vadisi’nde yaşayan Kırgızlar, bir kişi öldüğünde hemen bir çadır kurarlar. Cenaze bu çadırdaki yıkanır ve ebedi yolculuğuna buradan uğurlanır.

Ölü yıkamada kullanılan su kesinlikle meyve ağacının köküne akıtılmaz. Aksi halde ağacın hemen kuruyacağına inanılır. Bu su, kazılmış bir çukura veya تنها bir yere akıtılır. Ölü yıkamada kullanılan kazan iyice yıkanıp kalaylandıktan sonra gündelik işlerde tekrar kullanılabilir.

4. Ölünün Kefenlenmesi

Fergana Vadisi’nin bazı yerlerinde kefene *teypin* de denilmektedir. Ölen kişi erkekse on altı metreden yirmi metreye kadar, kadınsa yirmi metreden yirmi dört metreye kadar kefenlik bez kullanılır. Kasansay kasabasında kefen biçmek için makas yerine şişe veya ayna kırığından faydalanılmaktadır. Ölü yıkandıktan sonra, kefenine gül, reyhan gibi güzel kokulu bitkiler konur. Riştan’da, ölen kişi genç ise, kefenine kenevir tohumu serpilir. Nemengan vilayetine

¹ Safrana çok benzeyen bir yıllık bitki. Yalancı safran olarak da bilinir. (Carthamus Tinctorius)

bağlı Şehend köyünde, kefene, kenevir tohumu, reyhan ve karanfil konulur. Kefen biçerken makasın kullanılması, kefenin alt kısmının geri çevrilerek dikilmesi, dikimde kullanılan ipin ucunun düğümlenmesi kesinlikle uğursuzluk kabul edilir. Aksi halde bu evden yine bir ölü çıkacağına inanılmaktadır. (Aşırov 2007: 117-118) Kefen, önce sol, sonra sağ tarafından başlanarak sarılır.

Ölünün tırnakları kesilmez, koltuk altları temizlenmez, eğer varsa takma dişleri alınmaz. Eğer bunlar kesilmiş veya alınmışlarsa kefenin bir parçasına düğümlenerek ölüyle birlikte gömülürler.

5. Ölünün Defnedilmesi

Cenazenin defnedileceği gün, ölü evinin fertleri en güzel giysilerini giyerler. Kaşgaderya vilayetinde cenaze evden çıkarılmadan önce kadınlara ve erkeklere para, ekmek, giysi vb. şeyler dağıtılır. Bir şey/ler alan kişi, kendi evine geldiğinde bunu hemen eve sokmaz. Bir iki gün evin avlusunda bekletir. Hâsıl olacak sevabı merhumun ruhuna bağışlamak üzere daha sonra en az iki rekât namaz kılar. (Nasriddinov 1996: 61-62, 91)

Ölü kefenlendikten sonra hiç kullanılmamış bir yorgana sarılır, başının altına da bir yastık ters konulur. Böylece tabuta yerleştirilir ve evden çıkarılır. “Kısa bir zaman zarfında bir evde üst üste üç kişi ölürse, Çüst kasabasında yaşayan Kıpçaklar, üçüncüsünde ölüyü evin kapısından çıkarmazlar. Cenaze evin penceresinden çıkarılır. Bu mümkün değilse duvardan bir delik açılır ve oradan çıkarılır. (Aşırov 2007: 118) “Yekkebağ, Kitab, Çırakçi, Kamaşi kasabalarında da ölü pencereden çıkarılır. Karşi, Kasan, Mubarek gibi kasabalarda” (Nasriddinov 1996: 65) ve Harezmi’de ölü evden daima ayak tarafı önde çıkarılır. Nemengan Vilayeti, Çartak kasabası Karamurt köyünde, cenaze evden ayak kısmı öne gelecek biçimde asla çıkarılmaz. Bu evde yakın zamanda bir ölüm daha yaşanmaması için tabutun baş kısmı evin eşiğine üç defa değiştirilir ve böylece götürülür. Bu âdet, vadinin hemen hemen her tarafında bilinmektedir. Aynı âdet, Karakalpak ve Tacikler arasında da vardır. Tabut evden çıkarıldıktan sonra, götürülürken üç defa yere konulup tekrar kaldırılır. Bu uygulama da aynı evden yine ölü çıkmasını diye yapılır. Yengikorğan kasabasının Çongbağış köyünde, tabutun baş kısmı üç defa evin eşiğine değiştirilir ve kaldırılır. Kasansay’da tabutu yedi adımda yedi kere bırakıp kaldırarak götürmek sevap sayılmaktadır. Mergilan ve yakın köylerinde, kişi gece geç saatlerde bile ölse, defin işi sabaha bırakılmaz. O gece mutlaka defnedilir. Bu uygulama, merhum, Münker ve Nekir meleklerine hemen cevap versin diye yapılmaktadır. Nemengan vilayetine bağlı Çüst kasabasında, cenaze evden çıkarılırken, üç defa üzerinde sofraya döndürülür. Bu sırada sofranın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

üzerindeki hamur mayası alınıp yere konulur. (Aşırov 2007: 118-119) Eğer bu yapılmazsa, bu evden yakın zamanda bir ölü daha çıkacağına inanılmaktadır.

Ölen kişinin hanımı hamile ise, merhumun soyunun devam edeceğini bildirmek için, kadın, tabuta dokunur. Bebek doğduğunda *Yadgar* ismi konulur. Ölen kişi yaşlı ise, cenaze evinin efradından birileri para, şeker, helva vb. şeyler saçarlar. (Nasriddinov 1996: 70)

Özbeklerde, merhumun bütün borçları ve alacakları, evin büyük oğluna vasiyet edilir. “Cenaze defnedilmeden önce, merhumla alacak veya verecek ilişkisi olanlara, evin büyük oğluyla görüşmeleri hatırlatılır.” (Settar 2007: 142)

Özbekistan'da mezar kazan insanlara genel olarak *gorkâv* denir. Karşı şehrinde gorkâvlar hem mezar kazmakta hem de ölü yıkamaktadırlar. Gorkâvlık mesleği çoğunlukla babadan oğla geçmektedir. Kongırat, Mangıt, Karluk, Saray ve diğer bazı boylarda, mezarı, ölen kişinin akrabaları kazarlar. Bu boylar arasında “Eğer yedi mezar kazarsan sevap alırsın” diye bir inanış vardır. Ayrıca, çok günahı olsa bile, ölüm merasiminde elinden geldiğince hizmet eden kişinin bağışlanacağına dair inanış mevcuttur. (Nasriddinov 1996: 70)

Taşkent, Semerkant, Fergana vilayetleri ve bunlara komşu olan bölgelerde, kabrin kible tarafı biraz içeri doğru oyulur ve ölü oraya yerleştirilir. Diğer bazı bölgelerde, kabrin bütün duvarları dikey olarak kazılır. Harezm'de, keresteden yapılan mezarlar, toprak üzerine yerleştirilir. Ama günümüzde çok yaygın değildir. (Böriyev 1994: 25; Böriyev vd. 2005: 118)

Cenaze, kabre yerleştirilirken “*başının altına Fergana vadisinin bazı bölgelerinde toprak veya kesek konur.*” (Metbabayev 1994: 49) Kefenin ağız kısmı yukarı doğru kaldırılır. Çünkü ölü, kefeni dişleyecek olursa, geride kalan bütün akrabalarının kırılp gideceğine dair bir inanış vardır. (Aşırov 2007: 119) Kaşgaderya dolaylarında bir aile veya sülalede arka arkaya ölümler cereyan ederse, ölünün kefeni çiğnediğine inanılır. Ölünün gerçekten kefeni çiğnediğini anlamak için mezarın baş tarafına bir at götürülür. Atın, mezarın üzerinden atlamaması veya çirkin ses çıkarması kefenin çiğnediğine delalet eder. Bu durumda mezar açılır. Ölü, gerçekten kefeni dişlemişse başparmağı kırılır, başı ezilir. (Nasriddinov 1996: 66) Bu uygulama pratikte değil, inanış olarak yaşatılmaktadır.

“Nemengan vilayetinin Kasansay, Çüst, Pap, Yengikorgan kasabalarında, cenazeyi mezarlığa götürürken kullanılan yorgan, yastık, minder vb. eşyalar, geri getirildikten sonra yıldız görsün denilerek bir gece ve gündüz boyunca dışarıda asılı bırakılır.” (Aşırov

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

2002: 68) Aynı uygulamaya Taşkent çevresinde de rastlanır. “Kaşgaderya ve dolaylarında, ağaçlar iplerle bağlanarak sedye şeklinde tabut yapılır.² Fakat bu tabut geri getirilmez. İpleri çözülür ve ağaçlar mezarın başında bırakılır. Ertesi gün tan vakti, *kabirden haber almak* için mezarın başına gidilir. Dua edilir. Bu uygulama üç gün devam eder.” (Nasriddinov 1996: 102, 104)

6. Ağlama ve Ağıt Yakma

Özbekistan’ın genelinde ölünün arkasından ağlayan insanlara *yığıçi*, ağıta ise *yığı* denir. Fergana vadisinin pek çok yerinde, eskiden, *göyendä* adı verilen, profesyonel ağıt yakan kalenderler varmış. “Yakın zamana kadar Mergilan’da hali vakti yerinde olan kimseler ölmeden önce ‘Ben öldüğümde falanca kalenderi çağırın, onun sesi herkesi ağlatır’ diye vasiyet ederlermiş.” (Abdulhatov 1999: 57) Günümüzde bu gelenek yok olmuştur.

Ölen kişinin yakın akrabalarından olan erkekler, defin merasimi günü, yeni kaftanlarını giyer, başlarına doppi adı verilen geleneksel başlıklarını takar, bellerine kuşak bağlar ve ellerine de yeni kesilmiş *kârä täl*³ sürgününden bir asa alırlar. Bu asaya dayanarak ölünün bulunduğu evin etrafında gezer, ağıt yakarak ağlarlar. Elinde asa bulunduğu halde ağlayan erkeklerle Fergana Vadisi’nde *Hässäkäş* adı verilmektedir. (Abdulhatov 1999: 57) Elindeki asaya dayanarak ne kadar çok kişi ağlarsa, merhumun ruhunun o denli hafifleyeceğine, rahatlayacağına inanılmaktadır.

Erkekler sadece defin merasiminin yapıldığı gün ağlarlar. “Kaşgaderya dolaylarında yaşayan Konğırat boyunun erkekleri, defin gününden başka günlerde, üç günden yedi güne kadar tan vakti ağlarlar.” (Aşirov 2007: 111) Bir erkek, hanımı öldüğünde yüksek sesle ağlamaz. Gizlice ağlar, gözyaşlarını kimseye göstermez.

Defin merasimi için uzaktan gelen akrabalar, eve ağlayarak girerler ve içerdeki akrabalarının boyunlarına sarılarak ağlaşırlar. Kaşgaderya vilayetinde bu uygulamaya *boyın âlär* denir. (Nasriddinov 1996: 35-36)

Defin merasiminin yapıldığı gün kadınlar ayrı bir odada daire oluşturacak şekilde oturur; yüksek sesle ağlar, ağıtlar yakarlar.

² Bu bölgelerde yanları kapalı tabutlar da kullanılır. Yanları kapalı tabutlar müşterek kullanımlar içindir. O yüzden işi bitince alındığı yere getirilip konulur. Fakat ağaç ve ipe, sedye şeklinde yapılan tabutlar bir defa kullanılır. Yani böyle bir tabut kullanılacaksa her ölüm olayında yeniden yapılır. Bazen tabut olarak ağaçtan yapılmış basit merdiven de kullanılabilir.

³ Söğütgillerden bodur bir ağaç. (Salix Australior Andersson)

Ölen kişi hiç evlenmemişse, ölünün bulunduğu odada çimildik⁴ ters bir biçimde tutulur. Fergana Vadisi'nde, yaşlı bir kadın elindeki kurumuş bir ağaç dalıyla, ölünün yüzüne kapatılan veya tutulan örtüyü açar. Kadınlar içli bir biçimde, yüksek sesle acılı *yar-yar*larını söylerler. (Aşırov 2007: 111) “*Fergana’da ölen kimse genç ve kız ise onun çeyizleri dizilir, giyimleri yığılır, murat almadığını anlatmak için ağıt yerine düğünlerde söylenen yar-yarlar okunur.*” (Muratoğlu vd. 1996: 54)

Kadınlar, yakınlarının ölümü durumunda göğüslerine vura vura ağlarlar. Özellikle kocası ölen kadınlar başlarını açıp⁵, saçlarını dağıtarak ağlarlar. Fakat “aynı aileden dışarı gelin gitmiş olan kadınlar ağlarken başlarını açmaz, saçlarını dağıtmazlar.” (Aşırov 2007: 112) Özbeklerde genç bir kadın vefat ettiğinde, en yakın kadın akrabaları, merhumun başörtüsünü boyunlarına salarak; genç bir erkek vefat ettiğinde de yine en yakın kadın akrabaları, onun doppi, kalpak veya kavuğunu başlarına takarak yüksek sesle ağlarlar.

Ölüm merasimlerinde, ağıtlardan⁶ başka matem ninnileri de söylenir. Bu nazım türüne, Özbek Türkçesinde *matem allälari* denir. Ağıtlar yüksek sesle ağlama üzerine kuruludur. Birisi ağıt yaktığında orada bulunan herkes ağlar veya ağlamaklı bir hal alır. Bunun aksine, matem ninnilerinde maksat merhumun yakınlarını teselli etmektir. Matem ninnileri geleneğe göre Allah’a ve peygambere hamd ü sena ile başlar, dinleyenleri teselli edici içerikle devam eder. Matem ninnilerinin kendilerine özgü ağır bir söyleyiş tonu vardır. Genellikle cenazenin defnedildiği sırada veya o günün akşamı kadınların iştirak ettiği *hatun yattu* merasiminde söylenirler. Merasimin amacı, kabirde ilk gece sorguya çekilecek olan merhuma yol göstermek, cennete gitmesine yardım etmektir. Bu merasimde matem ninnilerini merhumun en yakın kadın akrabaları söylerler. Burada okunan matem ninnilerinin baş kısmı merhumun ağzından, kalan kısmı da söyleyenin ağzından okunur. Merhumun ağzından söylenilen kısımlarda, karanlık mezardan, yalnızlıktan vs. şikâyetler dile getirilir. Sonraki kısımlarda ise merhuma sabır dilenir, bu günü herkesin yaşayacağı vb. teselli edici ifadeler yer alır. Bebek veya çocuk öldüğünde söylenen matem

⁴ Özbekistan’da, nikâh töreninin ilk gecesinde, gelin ve damadın oturmaları için evin bir köşesine kurulan beyaz çadır.

⁵ Özbek Türkçesinde kadınların dul kalmasını ifade eden “*Başı açık kalmak*” deyimini vardır. Türkiye Türkçesinde de tam tersi, nişanlamak veya evlendirmek anlamında “*Başını bağlamak*” deyimini kullanılmaktadır. Farklı coğrafyalarda yaşatılan bu iki deyim, iki farklı Türk boyunun, eski dönemlere dayanan müşterek tasavvurlarının küçük bir örneğidir.

⁶ Ağıt örnekleri için bakınız: Fatma Açık, *Özbekistan’da Defin ve Taziye Merasimleri*, Millî Folklor, S. 61, Bahar 2004, s. 142-148.

ninnilerinin içeriği de değişir. Bu durumda, merhumun bu dünyadan doymadan gittiği gibi konular işlenir. Matem ninnileri, bebek öldüğünde boş beşik sallanılarak söylenir. Önemli bir mevkîe sahip kişiler öldüğünde, onların matem ninnilerini akrabalarından ziyade *ällägoy* adı verilen profesyonel ninniciler söylerler. (Öreyeva 2005: 55-59)

Hali vakti yerinde olan bir adam öldüğünde, annesi, karısı, kız kardeşleri ve akrabalarından bir kaç, merhumun atının etrafında toplanırlar. Merhumun elbiselerini atın üzerine koyup etrafında dönmeye başlarlar. Bu sırada merhumun hayattayken yaptığı iyi işleri bir bir sayarak ağlarlar. Bu törene, *ata devre salış* merasimi denir. Törenin sonunda atın kuyruğu kesilir ve salıverilir. (Aşırov 2007: 22) Bu ata artık kimse binmez.

7. Taziye ve Ölü Aşı

Özbekistan'da ölü evinde ilk üç gün ve o yılın iki arife gününde yemek pişirilmez. “*Bu evde üç gün odun yakılmaz, testere kullanılmaz.*” (Muratoğlu vd. 1996: 53) Bu günlerde yemekler komşular ve akrabalar tarafından götürülür. Bu yemekler taziye için gelenlere ikram edilir. Kaşgaderya vilayetinde bu yemeklere *kârâ aş*i denir. (Nasriddinov 1996: 31)

Dehkanabad kasabasında taziye gelenlere pişirilip ikram edilmek üzere beş, altı, yedi tane küçükbaş hayvan kesilir. Cenaze defnedildikten sonra, ölen kişiye dua etmesi için imamın sofrasına kuymak konulur. (Nasriddinov 1996: 99)

Taşkent ve çevresinde ölü evine çoğunlukla *mästävä*⁷, *mâşhorde*⁸, *pilav*, *ekmek* ve *sâmsâ*⁹ götürülür. Taşkent'in Dorman Mahallesi'nde *sâmsâ* ile birlikte yağda kavrulmuş *çüçvärä*¹⁰ götürülür. Bu iki yiyeceğin, kabirde cesedin kaskatı kesilmesine yardımcı olacağına; ceset yumuşak olursa aynı evden yine ölü çıkacağına dair bir halk inancı vardır. Taşkent'te yaşayan Özbekler cenaze evine *ügrä aş*i¹¹ götürmezler. Götürülürse yas döneminin hemen biteceğine dair bir inanış vardır.¹² Komşulardan gelen yemeklerin kapları geri

⁷ Pirinç, et ve sebzeyle pişirilen bir çeşit sulu yemek.

⁸ Pirinç ve yeşil mercimekle pişirilen bir çeşit sulu yemek.

⁹ İçine et, kabak vb. konularak pişirilen bir çeşit poğaç.

¹⁰ Bir çeşit mantı.

¹¹ Erişteyle pişirilen bir çeşit sulu yemek.

¹² Yas döneminin hemen bitmesi, ölen kişinin unutulması, kıymetinin bilinmemesi olarak yorumlanmalıdır. Özbekistan'da, defin ve taziye merasimlerinin hakkıyla yerine getirilmesi, gerektiği kadar yas tutulması, ölen insanın ruhunu hafifletir şeklinde yaygın bir inanış vardır. Bütün bunlar aynı zamanda ölen insana saygıyı belirtir.

gönderilirken, içlerine dört tane ekmek konulur. (Peyziyeva 2005: 70-71) Harezm'de, cenazenin evden çıkarıldığı gün pilav pişirilir ve gelenlere dağıtılır. "Fakat bu pilav yenmez. Kuşların yemesi için evlerin damına serpilir. Bu pilava Harezm'de *kâkın aş*ı denilir. Kadınların ölü evine götördükleri yemeğe *ölü aş*ı denir. Sofraya konulan tabak ve ekmek sayısı tek rakamlıdır." (Babacanov 1997: 58) "Bazı yörelerde ölen kimse yaşlı ise onun için verilen yemeği cemaat yer. Ölen genç ise onun için verilen yemek yenilmez." (Muratoğlu vd. 1996: 54) Kaşgaderya, Surhanderya, Semerkant, Buhara ve Fergana Vadisi'ndeki vilayetlerde, genç yaşta ölen kişiler için toplanılıp dua edilir ama yemek verilmez. Yemek verilse bile pek yenmez. (Settar 2007: 163) Fergana Vadisi Özbekleri, ölü evinde *hâlväytär*¹³ ve *kätlämä*¹⁴ pişirirler. Bu yiyecekler, ölmüşlerin ruhları için hazırlanır. Ruhlar her ne kadar bu yiyeceklerden yiyemeseler de, pişirme sırasında kullanılan yağın kokusundan istifade edeceklerine inanılmaktadır. Kätlämä pişirmenin tek maksadı budur aslında. O yüzden, bir kişi canı istediği zaman kätlämä pişirmez. Ölümün üçüncü gününde, Allah rızası ve ölen kişinin hayrı için bir koyun kurban edilir. Kurban etiyle çorba veya pilav pişirilir ve gelen insanlara ikram edilir ya da dağıtılır. Bazen de kesilen bu kurban etinin yedi kısmından un çorbası pişirilir. Ölen kişinin yakın akrabaları, kesilen bu koyunun etinden -özellikle kelle etinden- yemezler. Ayrıca yumurta da yemezler. Merhumun yakın akrabaları bu kurbanın etinden veya yumurta yerlerse, bu sülalenin kırılıp gideceğine inanılmaktadır. Yakın akrabalarından birisi kırk gün içinde bilmeden bile yemiş olursa aynı evden bir ölü daha çıkacağına dair inanç vardır. Arife günleri evlerde pilav pişirilir ve komşulara dağıtılır. Fakat yakın bir tarihte ölü çıkmış bir evde pilav pişirilmez. Ölü evlerinde arife günleri, ecdatların ruhları için *hâlväytär*, *tâlkân*¹⁵ gibi yiyecekler pişirilir. Özbek ve Taciklerden farklı olarak Fergana Vadisi'nde yaşayan Oğuzlar, Kıpçaklar ve Kırgızlar, cenazeyi defnetmeden önce koyun kesip çorba pişirirler. Ama çorba cenaze defnedilip döndükten sonra içilir. Bu yemek halk arasında *kara aş*¹⁶ olarak adlandırılır. (Aşirov 2007: 82-208) Kaşgaderya dolaylarında iftarda ve bayram günlerinde sofraya *nişâldä*¹⁷ ve pilav konulur. (Nasriddinov 1996: 100)

¹³ Un helvasına benzer bir çeşit tatlı.

¹⁴ İnce yufkanın yağda kızartılmasıyla hazırlanan bir çeşit yiyecek.

¹⁵ Hâlväytäre benzer bir çeşit tatlı.

¹⁶ Bu yemeğin, etli çorbalardan tek farkı, kesinlikle içine soğan konulmamasıdır.

¹⁷ Köpürtülmüş yumurta akına şeker katılmasıyla hazırlanan koyu kıvamda bir çeşit tatlı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Ölünün üçü, yedisi gibi belli günlerinde, merhumun kadın akrabaları dua etmek için sofraya başında toplanırlar. “*Sofrada çeşitli yiyeceklerin yanı sıra üç ayrı un tabağının içinde yanan mumlar; pamuk, kuru üzüm bulundurmak gerekir. Hoca çeşitli dualar ederken meclistikiler de bir yandan üzümlerin çöplerini ayırıp, pamuğun içine koymakta, diğer yandan zaman zaman hocanın duasına iştirak etmektedir.*” (Açık 2004: 146)

Karşı ve dolaylarında, kırkinci günü ölü evinde sadece *ätälä*¹⁸ pişirilir. Karluk boylarında bu gün –en az- kırk tane çözmä¹⁹ pişirilir. Buna *kırk sindiriş*²⁰ denir. (Nasriddinov 1996: 105)

Bayram namazı kılındıktan sonra, iki bayram arasında ölenlerin evleri ziyaret edilir. Özbekistan’ın pek çok yerinde ölünün yedinci, yirminci ve kırkinci günlerinde ölen kişinin hayrı için yemek verilir. Bu yemek genellikle Özbek pilavıdır. Ölmüşlerin hayrı için yemek vermeye *Hudâyı kılmaq* denir. Belli zamanlarda ölmüşlerin hayrı için mevlid okutma geleneği de Özbekistan’da yaygındır. Fakat sadece kadınlar arasında okunur. “Özbekistan’ın bazı yerlerinde, ölünün yüzüncü gününde de merasim tertip edilir.” (Cabbarov 1994: 225) Ölünün dokuzuncu ayı ya da bir yılı dolduğunda *yılı, yıldoldısı* veya *yıl aşısı* denilen yemek verilir. Yazın ilk ürünü olan balkabağından pişirilip merhumun hayrı için verilen yemeğe *yaz aşısı* denir. Bayram günlerinde merhumun hayrı için verilen yemeğe *eyit aşısı* denir. Merhumun defnedildiği gün yaşlıların çağrılıp dua edilmesi *yere tüşken küni* adıyla anılır. Kırmızı gülün ilk açıldığı gün mezarlığa gidilip dua edilir. Evde dua etmeye gelenlere ise pilav pişirilir. Bu merasim ise *gül* ya da *güli* adıyla bilinir. (Babacanov 1997: 57-58)

Ölü, evin bir odasında yıkanmışsa, bazı yörelerde üç, yedi ve hatta kırk gün boyunca bu odada yemek yenilmez. Bazı bölgelerde belli bir süre bu odalarda çamaşır bile yıkanmaz. (Nasriddinov 1996: 104)

8. Yas Tutma

Özbekistan’da yas tutma *äzä tutış* olarak ifade edilmektedir. Yas tutan, yaşlı olan anlamını karşılayan kelime de *äzädardır*.²¹ Ölü

¹⁸ Yağ, un ve suyla pişirilen bir çeşit çorba, un çorbası.

¹⁹ Yufkanın üzerine soğan, bazen de kıyma konularak yağda kızartılan bir çeşit yiyecek.

²⁰ Sinmâk: kırılmak, parçalanmak, ufalanmak. *Kırk sindiriş*, kırkını kırmak, yok etmek, yani kırkını çıkarmak, bitirmek anlamında kullanılır.

²¹ Arapçada *sabır, cenaze alayı, başsağlığı ziyareti* anlamlarındaki *azâ* kelimesinden türetilmiş olup, Özbek Türkçesinde *yaslı, matemli* manasında kullanılır.

çıkan eve, *âzâlı eşik* denir. Bazı yerlerde *âzâ* yerine *yâyäs* kelimesi de kullanılır.

Genellikle yaşlı kişiler için yedi ay, genç yaşta ölenler için de dokuz veya on bir ay yas tutulur.

Taşkent ve çevresinde, merhumun yakın erkek akrabaları, başlarına doppi takar, sırtlarına çapan giyer, bellerine kuşak bağlarlar. Kuşak, normal günlerde çapanın altından bağlandığı halde, yas döneminde çapanın üzerinden bağlanır. “Kuşağı, erkeklerin beline ailede yaşlı olan bir kadın bağlar. Erkek akrabalar, cenazenin defninden üç veya yedi gün sonrasına kadar bu şekilde giyerler. Ölünün yirminci, kırkinci günü gibi özel zamanlarda, ayrıca Ramazan ve Kurban bayramlarında da bu elbiseleri tekrar giyerler. Taşkent ve çevresinde kadınlar da ilk üç gün kuşak bağlarlar. Aileden yaşlı bir kadın, kadınların başlarına sade -mavi ya da siyah- renkli bir örtü bağlar. XX. asrın başlarında Semerkantlı kadınlar bellerine matem belgisi olarak düğünlerde damatların bellerine bağladıkları kuşakları bağlardı.” (Peyziyeva 2005: 65-66) Kuşak sadece yas evinde bağlanır. Dışarı çıkıldığında açılır ve eve döndüğünde tekrar bağlanır. “Kasansay, Çüst, Yengikorğan, Pap kasabalarında ölen kişinin akrabaları bellerine mavi kuşak bağlarlar. Akrabaların hep birlikte mavi kuşak bağlamalarına *kök kiydi* merasimi denilmektedir.” (Aşırov 2007: 111)

Guzar kasabasında, ölü evinde kumaş dağıtılır. Alınan bu kumaş, matem belgisi olarak bele bağlanan kuşağa asılır. Ölen kişi genç ise özellikle mavi kumaş verilir. Mavi, merhumun ruhunun gökyüzüne çıkmasıyla ilişkilendirilir. Kaşgaderya dolaylarında bazı bölgelerde, genç birisi öldüğünde matem rengi olarak yeşilin tercih edildiğine de rastlanmaktadır. (Nasriddinov 1996: 92)

Kadınlar defin merasiminin üçüncü günü kuşaklarını açarlar. “Kuşağı, yemek verilen evin yaşlı kadını “*Körgän bâkkäning şu bolsın*”²² diyerek açar. Kadınlar matem elbiselerini bu günden itibaren giyerler. Matem elbisesi giyen kadınlara *âzädâr, köki*²³ *bâr* veya *kök kiygän*²⁴ denilir.” (Peyziyeva 2005: 66-67) Kaşgaderya vilayetinde matem elbisesi, ölünün toprağa verildiği günden sonra giymeye başlar. Yedinci güne kadar giyilmiş olur. Bazı yörelerde özellikle yedinci gün giyilir. Ölünün kırkinci gününe kadar yıkanmaz.

²² Yaşayacağın, göreceğin hepsi bu olsun, bundan başka acılar yaşama.

²³ Kök sözcüğü, Özbek Türkçesinde renk ismi olarak maviyi karşılar. Mavi renk de, siyah (kara) gibi yası, matemî simgeler. Bu ifadede *kök* kelimesi doğrudan yas, matem anlamında kullanılmıştır. (*Köki bâr*: Yası var, matemî var, yaşlı, matemli)

²⁴ Mavi giyen, yaşlı, matemli.

Değiştirilerek giyilir. Kırkinci gün *kir çäydi*²⁵ denilen merasimde yıkanır. (Nasriddinov 1996: 94)

Kadınlar, *ak kiydi* törenine kadar matem elbiseleri giyerler. “Geleneğe göre, yas tutan kadınlar bu süre zarfında eğlencelere, şenliklere, düğünlere katılamazlar. Gülmeleri, eğlenmeleri, oyunlar oynamaları hoş karşılanmaz. Yaslı kadınlar kesinlikle takı takmaz, süslenmez, güzel kokular sürünmezler. Bu âdet, Kongırat boyunda ölünün kırkı çıkıncaya kadardır.” (Nasriddinov 1996: 89) Yas tutmanın ilk göstergesi üzülme, ağlamak, ikincisi de matem rengi giysilerdir.

Taşkent ve çevresinde yakın zamanlara kadar, ölü evinin sahipleri, yakın kadın akrabalarına mavi veya siyah kumaştan gömlek diktirip dağıtırlardı. İnanişâ göre bu gömleklerin yen ve etek uçları dikilmez. Ayrıca gömlek vb. matem elbiselerinden herkes için bir tane dikilir. Birden fazla olursa, o kişinin başı yastan kurtulmaz diye bir inanişâ vardır. Kadınlar genellikle normal zamanlarda *ölimlik tügüni* adı verilen bir bohça hazırlarlar. Bu bohçada, evden birisi öldüğünde kadın akrabalara diktirilecek siyah, mavi veya koyu renkli kumaşlar; ayrıca cenazeyi yıkayacak olanlara dağıtılacak kadın ve erkek giysileri saklanır. Gömlek alan kadınlar, *ak salar* merasiminde ölü evine, siyah veya mavi olmayan bir elbiselik kumaş getirirler. Günümüzde, Taşkent ve çevresinde zengin aileler, evden birisi öldüğünde kadın akrabalara hazır giysi -siyah veya koyu renk gömlek veya mavi üzerine siyah işlemeleri olan gömlek- alıp dağıtırlar. Aile yoksul ise, giysiyi kadın akrabaların kendileri tedarik ederler. Özbekistan’da, sembolik manada matem rengi, bölgelere göre farklılıklar gösterir. Fergana Vadisi Özbeklerinin matem elbiseleri çoğunlukla mavidir. Fakat Fergana vilayetine bağlı Ävväl köyünde yaşayan kadınlar, babaları öldüğünde siyah kumaştan, anneleri öldüğünde mavi kumaştan dikilmiş elbise giyerler. Näukät köyünde, merhumun vefat ettiği gün kadın akrabalar, dağıtılan büyük kırmızı başörtüsünü başlarına bağlarlar. Nemengan vilayetinde yaşayan Taciklerde, kocası ölen kadın siyah giysi giyer. Diğer akrabaların hepsi mavi elbise giyerler. (Peyziyeva 2005: 67-68) Fergana vilayetine bağlı Soh kasabasında matem elbisesi olarak beyaz renkli gömlek giyilmektedir. Beyaz matem elbiseleri, Buhara’da yaşayan Tacikler arasında da yaygındır. Kuzey Fergana Taciklerinde, yirminci asrın başlarında kocası ölen kadın yas tutarken siyah elbise, babası ölen erkekler ise siyah doppi giyerlerdi. Son zamanlarda artık siyah elbiseler giyilmemektedir. Günümüzde Kasansay kasabasında, matem sembolü olarak mavi elbiseler giyilmektedir. Vadinin kuzeyinde yaşayan

²⁵ Çäymâk: yumak, yıkamak, temizlemek, durulamak.

Kırgızlarda kocası ölen kadın siyah gömlek ve siyah manto giyer. Kırmızı da matem rengi olarak kullanılmaktadır. Dul kadınlar matem belgisi olarak alınlarına kırmızı yazma bağlarlar. Taziye giden kadınlara da kırmızı başörtüsü dağıtılır. Erkekler kuşak dağıtılır. Yengikorğan kasabasına bağlı Çongbağış köyünde, merhumun en yakın kadın akrabaları matem sembolü olarak eskiden siyah elbiseler giyerlerdi. Günümüzde ise mavi matem gömleği giyilmektedir. Erkekler ise sırtlarına siyah kaftan, başlarına siyah ya da mavi doppi giyer, bellerine kuşak bağlarlar. Mavi, ağırbaşlılık ve matem rengi olarak kabul edilmektedir. Ölen kişinin en yakın kadın akrabaları, ölünün kırkı –bazı yerlerde yirmisi- çıkıncaya dek çok ağır bir yas dönemi yaşarlar. Kırk gün boyunca ölü evinden dışarı çıkmazlar ve ağıtlar yakarlar. Bu kadınlar arasında evli olanlar varsa, zorunlu durumlarda akşam geç saatlerde evlerine gider ve geri dönerler. Andican Vilayetine bağlı Bulakbaşı kasabasında yaşayan Oğuzlarda ise, ölen kişinin en yakın erkek akrabaları, ölünün kırkı çıkıncaya dek saç ve sakal tıraşı olmazlar. Bölgede yaşayan Kırgızlar, matem belgisi olarak tırnaklarını bile kesmezler. (Aşırov 2007: 122-124) Çok ağır olarak geçirilen bu kırk günlük yas dönemine Özbekistan'ın birçok yerinde *çile devri* denilmektedir. Ölen kişi genç ise, düğünler uzun bir zaman sonraya, yaşlı ise kırk gün sonraya ertelenir.

Kaşgaderya vilayetinde, yaşlı aile düğüne özel olarak davet edilir. Onlar ayrı bir odada ağırlandırlar. Yemek yedikten sonra hayırlı olsun dilekleriyle düğün evinden ayrılırlar. Ölen kişi genç ise, düğün evinin sakinleri bu davete genellikle icap etmezler. Düğün için pişirilen pilavdan önce yaşlı ailelere gönderilir. (Nasriddinov 1996: 97-98)

Defin merasiminden sonra, beşinci ya da yedinci gün, *kir yuvdi*²⁶ merasimi yapılır. (Peyziyeva 2005: 69) Yıkanacak giysiler ikiye bölünür. Fergana vilayetine bağlı Arabmazar köyünde bunlar *ak kir* ve *kara kir* olarak adlandırılırlar. *Ak kire*, merhumun aile bireylerinin ölüm gününe kadar giydikleri elbiseler, *kara kire* ise defin töreninin yapıldığı gün giydikleri elbiseler girmektedir. Bunların kirli suları kesinlikle birbirine katılmaz. Sapa bir yerde çukurlar kazılır ve oraya dökülüp üstü kapatılır. Fergana Vadisi'nin birçok yerinde ölen kişinin giysileri, cenaze yıkamada kullanılan eldivenler ve tabutun üzerine serilen örtü ayrıca yıkanır. Fakat bunlar, Çüst kasabasında kara kire dâhil edilen giysilerle birlikte yıkanır. Taşkent ve dolaylarında, merhumun bütün elbiseleri yıkandıktan sonra kapının önüne asılır. Tam yedi gün kapının önünde asılı bekletilir ve toplanıp

²⁶ Kaşgaderya dolaylarında *kir yuviş* olarak adlandırılan bu merasim, üç, yedi veya kırkıncı gün yapılır. (Nasriddinov 1996: 94)

yakın akrabalara dağıtılır. Ölen insan yaşlıysa, onun kadar yaşama arzusuyla, akrabalar merhumun elbiselerini giyerler. (Peyziyeva 2005: 69) Halk arasında, merhumun iyi veya kötü alışkanlıklarının bu elbiseler yoluyla insanlara geçebileceğine dair bir inanış vardır. “Kır yuvdi merasiminden sonra ölü evinde ateş yakılabilir ve yemek pişirilebilir.” (Böriyev vd. 2005: 117)

Ölünün yirminci ve kırkıncı günlerinde törenler düzenlenir. Her ne kadar yirmi ve kırk dense de aslında on yedi veya on dokuzuncu günlerde yirmisi, otuz yedi veya otuz dokuzuncu günlerde de kırk ile ilgili törenler yapılır. Birçok yerde yirminci gün yapılan törene kadınlar, kırkıncı gün yapılan törene de erkekler iştirak ederler.

İnanışa göre, ölünün toprağa defnedilmesinden üç gün sonra çenesi düşer. Yedinci günden itibaren ceset şişmeye başlar. Yirmi günden sonra çürümeye başlar. Kırk günden sonra ise ceset yarılır. Bir yıl dolunca da kemikler hariç bütün vücudu toprak olur. Onun için “kırkıncı gün yapılan merasimden sonra, merhumun en yakın akrabalarından birisi, tören yemeği olarak kabul edilen un çorbasından birazcık alır ve cenazenin yıkandığı mekâna geçer. Yıkama esnasında ölünün ayaklarının uzatıldığı tarafı birazcık kazar ve un çorbasını oraya döker. Yavaş yavaş ve oldukça sakince hareket ederek oraya iğne batırır.” (Aşırov 2007: 125) Bu uygulama, ceset birden yarılmasın, merhum azap çekmesin, ayak tarafından kolayca yarılсын arzusunun temsili olarak karşımıza çıkmaktadır.

*Yıl aş*ı yemeğinin verildiği gün, yas tutan bütün kadın akrabalar, yemekten sonra ölü evinde toplanırlar. Fergana dolaylarında *âk kiydi*, Harezmi taraflarında *âk giyiş*, Taşkent ve çevresinde *âk sâlâr* denilen merasim yapılır. Kadınlar, diktikleri beyaz gömlek ve beyaz başörtülerini o gün yanlarında getirirler. Yaşlı kadınlardan birisi: “Görüp yaşayacağınız bu olsun, bundan sonra evinizde daima şenlik olsun, aklığınız mübarek olsun” (Peyziyeva 2005: 69) diyerek genellikle mavi olan matem elbiselerini çıkarttırır ve bu beyaz gömlekleri giydirir. Beyaz başörtülerini başlarına bağlatır. Bazı yerlerde bu yaşlı kadın, *aksaç hatun* olarak bilinen kişidir. Bu törenden sonra aile bireyleri yastan çıkmış kabul edilirler. Kadınlar artık takılarını takabilirler, düğünlere ve benzeri eğlence merasimlerine iştirak edebilirler. Fakat “Nemengan vilayetine bağlı Çüst kasabasında ve bazı köylerinde, annesi veya babası –özellikle annesi- vefat eden kadınlar bazen iki yıl boyunca mavi gömlek giyerler. Baş açık yürümez, daima mavi başörtüsü takarlar.” (Aşırov 2007: 125) “Kadınlar bazı yörelerde ilk yıl yas rengi olarak mavi, ikinci yıl ise beyaz giyerler.” (Muratoğlu vd. 1996: 54)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Ramazan, Kurban ve Nevruz Bayramlarında mezarlıklar ziyaret edilir. Bazı yerlerde bayram günü erken saatte bütün erkekler mezarlıkta toplanırlar. Bayram namazı mezarlıkta kılınır.

Fergana Vadisi'nde, iklim değişimlerinde yaşanan ilk tabiat olaylarında da ölümle ilgili bazı âdetler göze çarpmaktadır. Bahar gelip de kayısı ağaçları çiçek açtığında mezarlıklar ziyaret edilir. Kışın ilk karın yağdığı gün de aynı uygulama söz konusudur. "Nemengan vilayetine bağlı Yengikorgan kasabasının bazı köylerinde, bir kişinin ölümünden sonra mezarın üzerine ilk karın yağdığı gün, yakın akrabalar –özellikle kadınlar- kabri ziyarete gelirler. Yanlarında hiç kullanılmamış bir süpürge getirir, kabrin üzerini süpürürler. Dua ettikten sonra süpürgeyi kabrin üzerinde bırakıp geri dönerler." (Aşırov 2007: 126)

Sonuç

Özbekistan'da ölümle ilgili uygulama ve inanışlar, tarihî kültür dairelerinden izler taşımaktadır. Türklerin İslam öncesi dönemlerinden kalma ölüm âdetlerinden bazıları, İslamiyet'in getirmiş olduğu uygulama ve inanışlarla harmanlanmış olarak halen daha devam ettirilmektedir. İslam öncesi dönemlere ait izler daha çok ruhla ilgili inanışlarda karşımıza çıkar. Ruhların yaşayanlara zarar verebileceği düşüncesi, ruhlara ikramda bulunma teşebbüsü bunlardan en önemlileridir.

Ölü yıkayan insanların/gassalların bazı bölgelerde dışlanmaları, bu bölgelere yakın zamanlara kadar Mazdaizm'in de tesir ettiğini göstermektedir

Özellikle kadınların ağlayış biçimleri ve elbiselerinin renkleri, merhumun yaşına, akrabalık derecesine, cinsiyetine veya sosyal pozisyonuna göre farklılıklar gösterir. Ölüm merasimlerinde söylenilen matem ninnileri, ağıtlar gibi önemli bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbekistan'ın belli bölgelerinde, kadınlara has matem elbiseleri bulunmaktadır. Bu elbiselerin renkleri, önemli bir simge olarak durmaktadır. Her bölge, diğerlerine göre önemli bir farklılık arz etse de, Özbekistan'ın genelinde matem rengi olarak *siyah* daha ön plandadır. Diğer matem renkleri de *mavi*, *beyaz*, *kırmızı* ve *yeşil*dir. Beyaz'a göre, mavinin biraz daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kırmızı ile yeşil çok nadir olarak görülür.

Yas dönemine ait merasimler, genellikle ölünün üçüncü, yedinci, yirminci, kırkıncı günlerinde, yıl dönümünde ve bayram günlerinde yoğunlaşmaktadır. Bunda, hem cesedin kabirdeki fizyolojik değişimine ait inanışların hem de dini inançların etkisi vardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Özbekistan’da ölü evinde ilk üç gün ateş yakılmaz, yemek pişirilmez. Yemek komşular tarafından getirilir. Bazı bölgelerde ölü evine özel yemekler götürülür. Bu yemekleri özel kılan da yine ölüm âdetlerine bağlı inanışlardır.

KAYNAKÇA

- ABDULAHATOV, Nadir (1999), “Özbek Halk Yığılarının Canr Hususiyetlerige Dair”, *Özbek Tili ve Edebiyati*, No: 1, s. 54-57.
- AÇIK, Fatma (2004). *Özbekistan’da Defn ve Taziye Merasimleri*, Millî Folklor, S. 61, s. 142-148.
- AŞIROV, Adhamcan (2002), “Özbek Halkı Matem Merasimlerinde Zerdüştiylik İzleri”, *O’zbekistan Tarihi*, S.1., s. 65-71.
- AŞIROV, Adhamcan (2007), *Özbek Halkının Kadimiy Etikad ve Merasimleri*, Taşkent: Alisher Nevaiy Namidegi Özbekistan Milliy Kütüphanesi Neşriyatı.
- BABACANOV, Yoldaş (1997), “Matem Merasimlerine Ait Etnografizmler”, *Özbek Tili ve Edebiyati*, No: 4, 57-58.
- BÖRIYEV, Açıl (1994), “Tirikler Kalbide Mengü”, *Fen ve Turmuş*, No: 2., s. 25.
- BÖRIYEV, Açıl; Tursunpolat, Hocamberdiyev (2005), *Özbek Halkı Bakıy Kadriyatleri*, Karşı: Nasaf Neşriyatı.
- CABBAROV, İ. (1994), *Özbek Halkı Etnografiyasi*, Taşkent: Okıtuvçı Neşriyatı.
- METBABAYEV, B. H. (1994), “Kadimgi Ferganadegi Defn Merasimleri”, *Özbekistanda İctimai Fenler*, No: 5, s. 47-52.
- MURATOĞLU, Malik; Kalafat, Yaşar; Türkeroğlu Cevdet (1996), *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İstanbul: TDAV Yayınları.
- NASRIDDINOV, Kamber (1996). *Özbek Defn ve Taziye Merasimleri*, Taşkent: Abdulla Kadiriy Namidegi Halk Merasi Neşriyatı.
- ÖREYEVA, Derman (2005), “Matem Ellelerinin Özige Has Hususiyetleri”, *Özbek Tili ve Edebiyati*, S.1., s. 55-59.
- Özbek Tilining İzahli Lugati*, II C., İzdatelstvo Russkiy Yazık, Moskva 1981.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- PEYZIYEVA, M. (2005), “Özbeklarning Matem Merasimi Hususiyetleri (Taşkent Mahalleleri Misalide)”, *O’zbekistan Tarihi*, S. 2, s. 64-72.
- SETTAR, Mahmud (2007), *Özbek Udumleri*, Taşkent: Çolpan Neşriyati.